

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ У ВІКТИМОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ЖЕРТВИ ШАХРАЙСТВА

Стаття висвітлює соціально-психологічні орієнтири у віктимологічному дослідженні жертви шахрайства. Із застосуванням концепції динамічної функціональної структури особистості проаналізовано такі соціально-психологічні компоненти віктимності жертв шахрайства, як система цінностей та економічна активність. Визначено напрямки подальшого соціально-психологічного дослідження жертви шахрайства.

Ключові слова: шахрайство, жертва, віктимність.

Постановка проблеми та її актуальність. За даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення у 2014 році в Україні від шахрайств постраждали 35617 осіб (9 % усіх потерпілих від злочинів) [1]. Але, зважаючи на високу латентність шахрайства, зазначена цифра навряд чи відображає реальну кількість постраждалих від шахрайства осіб.

Аналіз досліджень і публікацій. Віктимологічною проблематикою займалися і займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких В. В. Василевич, Г. Гентиг, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, С. С. Косенко, О. М. Костенко, Є. М. Моїсєєв, О. М. Мойсюк, В. О. Туляков, О. Ю. Юрченко та інші.

Мета дослідження. У багатьох зі вказаних праць висвітлювались лише загальні питання віктимології, проте, детальних віктимологічних досліджень шахрайства, натомість, зовсім небагато (серед найсвіжіших – дисертація С. І. Афанасенко «Віктимологічна профілактика шахрайства»). Зазначене і спонукає до виявлення соціально-психологічних орієнтирів віктимологічного дослідження жертви шахрайства.

Виклад основного матеріалу. Часто люди страждають від шахрайства саме через підвищену віктимність, яка значною мірою зумовлюється соціально-психологічними властивостями особистості. Але ці властивості мають неоднакову вираженість, різною мірою проявляються у поведінці особи, впливаючи, таким чином, по-різному на віктимність особистості. Вираженість властивості, як правило, визначається інтенсивністю та частотою її проявів, певною її стійкістю і домінуванням серед інших властивостей. Аналіз таких показників допомагає встановити роль окремих властивостей особистості у її віктимізації, тобто, яким чином і наскільки ними зумовлюється (і чи зумовлюється) віктимність особи.

При цьому, варто зазначити, що поряд із соціально-демографічними, біологічними характеристиками жертв шахрайства аналіз їхніх соціально-психологічних особливостей має важливе (якщо не найважливіше) віктимологічне значення.

Соціально-психологічний аспект жертви злочину є одним з найбільш складних і малодосліджених у віктимологічній науці. Жертву, отже, необхідно розглядати не просто як індивіда, який страждає від злочинних дій, але й у більш ширшому плані, як частинку соціуму, яка у взаємодії з іншими учасниками соціальних відносин набуває певних знань, навичок поведінки, вибудовує власну систему цінностей, прагнучи задовольнити свої потреби та інтереси.

Соціально-психологічні властивості особи, таким чином, охоплюють переконання, знання, інтереси, соціальні орієнтації; вміння, навички; звички, стереотипи поведінки, установки.

З'ясування соціально-психологічних властивостей особистості жертви шахрайства передбачає висвітлення таких сторін проблеми: соціально набуті особливості психології окремої особи (потреби, інтереси, переконання, звички тощо); відомі способи спілкування та соціально-психологічного взаємовпливу індивідів у суспільстві в цілому та окремих соціальних групах; особливості механізму мотивації поведінки індивіда у групі та у спільній діяльності членів різних груп; особливості реагування особистості на вплив свого соціального середовища; закономірності групової (масової) поведінки.

Однією з важливих ознак, що відображає основні соціально-психологічні риси особистості, є і спосіб її життя, який являє собою сукупність декількох різних, але взаємопов'язаних видів соціальної активності (економічної, насамперед, трудової діяльності; задоволення щоденних по-

бутових потреб, зокрема, придбання товарів; способи підтримання здоров'я; трудова і територіальна мобільність тощо).

Звідси, з усіх соціально-психологічних властивостей найважливішими при характеристиці жертв шахрайства, на наш погляд, є потребомотиваційна (потреби, інтереси, мотиви), ціннісно-нормативна (погляди, переконання, установки, правосвідомість, ціннісні орієнтації, направленість) сфера особистості, а також спосіб життя, знання, схильності та звички. При цьому спосіб життя і систему цінностей людини можна вважати певними «передавальними» ланками, які служать головним механізмом її включення до суспільних відносин [2, с. 74].

Це не означає, що жертви шахрайства характеризуються якимось специфічними інтересами, орієнтаціями, переконаннями, поглядами, стереотипами поведінки, іншими соціально-психологічними рисами. Постраждати від шахрайства може практично кожен. Але існують певні характерні соціально-психологічні властивості особистості або їх комплекси, які можуть спричинити віктимізацію особи стосовно шахрайства. Деякі дослідники, зокрема, зазначають, що підвищена віктимність у зв'язку з психологічними особливостями здебільшого притаманна саме потерпілим від шахрайства [3, с. 135].

Суттєвий інтерес у методологічному плані для характеристики жертв шахрайства становить розроблена психологічною наукою динамічна функціональна структура особистості. Окрім того, що теоретично вона дозволяє глибше розкрити сутність особистості як структурного феномену, вона також допомагає систематизувати досить велику кількість властивостей особистості, подолати їх розмаїття.

У структурі особистості розрізняють чотири підструктури. До першої, найбільш значущої для особистості в цілому, входять майже виключно соціально-обумовлені змістовні риси особистості (направленість у різних її формах, відносини, моральні якості тощо); друга (підструктура досвіду) охоплює знання, навички, вміння і звички поряд з особистим (включно з соціальним) досвідом; тут помітним є вплив вроджених, біологічних процесуальних властивостей. Такий вплив підсилюється у третій підструктурі, котра включає риси особистості, які залежать від індивідуальних особливостей психічних процесів. І, насамкінець, четверта біопсихічна підструктура, яка містить переважно біологічно зумовлені властивості особистості. Оскільки в структурі осо-

бистості відбуваються постійні зміни, вона розвивається, стає динамічною.

У віктимологічному аспекті найбільший інтерес становлять, на нашу думку, перші дві підструктури, які включають ті особливості особистості, які сформувались у неї в процесі її соціального життя, і від яких в більшості залежить поведінка людини. Ці властивості можуть бути як оригінальними, притаманними лише цій особі, так і соціально типовими. Людина і суспільство є взаємозалежними. Як поведінка людини, спільноти людей визначає характеристики соціуму, так і соціальне середовище здійснює істотний вплив на людську поведінку.

Які ж соціально-психологічні чинники і яким чином впливають на віктимогенний потенціал соціуму, віктимні властивості окремих членів суспільства, сприяючи віктимізацію стосовно шахрайства? Вважаємо, що відповідь необхідно шукати насамперед у розумінні характеристик навколишнього соціального середовища, індивідуальної свідомості, тих з їхніх змістовних рис, вплив яких найбільше відчуває людина, потрапляючи у ситуацію вчинення шахрайства, часто насичену емоційно-психологічною нестійкістю на фоні «боротьби» мотивів.

Соціально-психологічний стан сучасного українського суспільства не викликає оптимізму. Соціальна нестабільність на соціально-психологічному рівні проявляється у низці певних свідчень цього: зміна звичної картини навколишнього світу і особистісної системи цінностей, через яку сприймаються нові реалії життя; суперечливе поєднання в індивідуальній і масовій свідомості стереотипів минулого з формуванням (генералізацією) нової системи соціальних цінностей, з подальшим їх перетворенням на нові стереотипи; суттєве домінування стихійних елементів над регульованими і контрольованими; зміна співвідношення раціонального, нераціонального та ірраціонального у свідомості і поведінці людей; дедалі більше дистанціювання індивіда від держави [4, с. 17].

Довготривала системна криза та невдале соціальне реформування довели суспільство до такого стану, коли виживання стало для кожної окремої людини та окремої сім'ї буденною філософією, ідеологією і способом життя [5, с. 556]. Ситуація ускладнюється й тим, що колишні правила взаємодій значною мірою втратили актуальність, а нові ще не повністю оформлені. Це спричиняє суттєву деформацію ціннісно-нормативної структури особистості, руйнування ціннісно-нормативного базису суспільства, зне-

цінювання раніше засвоєних зразків і стандартів поведінки, які забезпечували індивідам і групам соціальну компетентність, тобто вміння і навички правильно розуміти, оцінювати те, що відбувається, та ефективно діяти при цьому, можливість нормально почуватися в соціумі. Лише окремі соціальні групи можуть швидко адаптуватися до життя в нових умовах [6, с. 218; 4, с. 19; 7, с. 239]. Одним з механізмів досягнення психологічної рівноваги для населення стало формування установки на невизначеність і безнормовість суспільної ситуації як на нормальний стан. При цьому на такому фоні відчувається брак ситуативних поведінкових установок, пов'язаних із соціально-економічними новаціями в українському суспільстві [4, с. 6-7].

За результатами наших досліджень, близько третини жертв шахрайства характеризувалися так званою негативною поведінкою, як наслідок негативного ставлення особи до охоронюваних правом та/або мораллю соціальних цінностей. Зрозуміло, що відсутність цілісного, чіткого і зрозумілого ціннісно-нормативного базису у суспільстві не тільки не сприяє запобіганню подібній асоціальній поведінці людей, а й зумовлює значне поширення останньої, що, відповідно, прискорює віктимізацію стосовно шахрайства.

Крім того, якщо до змісту ієрархії соціальних пріоритетів суспільство не висуває будь-яких вимог шляхом утвердження відповідних позитивних правил і зразків взаємодій, такі критерії починають формуватися стихійно, орієнтуючись, насамперед, на ефективність досягнення результату при найменшій затраті зусиль, а не на правові, моральні або етичні контексти. Але вимоги такої ефективності далеко не завжди співпадають з правовими чи моральними приписами, що створює поживне середовище для багатьох негативних проявів, і шахрайства, зокрема.

Варто зауважити, що сьогодні поширення проявів подібної поведінки людей набуває таких масштабів, що ставить під сумнів саме існування сформованої роками ціннісно-нормативної системи, намагаючись замінити її на власну. Останнє викликає серйозне занепокоєння, зважаючи на характер того контексту, на тлі якого така нова ієрархія цінностей збирається формуватися.

Не є секретом той факт, що обманом в значній мірі просякнуті соціальні інститути, особисті, групові і, взагалі, суспільні відносини. Великі шахрайські махінації у сфері фінансової та банківської діяльності, інших видів підприємництва, особливо за мовчазної бездіяльності держави,

посприяли тому, що майновий обман починає розглядатися як звичне, і навіть характерне явище нашої соціальної системи. Так ще І. Я. Фойницький задавав питання: невже торгівля так тісно зрослася з обманом, що кара останнього загрожує існуванню першої [8, с. 170]?

Особливості сучасних суспільних відносин та інститутів, способу життя, існуючих соціальних цінностей сприяють збільшенню можливостей для виправдання багатьма членами суспільства застосування обману у різних його проявах. Як слушно зауважує Е. Шур, люди до такої міри звикли до практики шахрайства, що прийшли до переконання у неминучості його як супутника їх способу життя, скаржитись на який може лише озлоблений невдаха. Причому це сприяє як виникненню прагнення до обману інших, так і підвищенню сприйнятливості людей до обману [9, с. 245, 252].

Сказане не є, однак, достатньою підставою для того, щоб вважати згадані погляди людей антисоціальними, девіантними (хоча вони є такими по суті), оскільки самі критерії соціальності або асоціальності стосовно предмету дослідження не є визначеними. Якщо ж це все-таки прояви девіантності, вважаємо, що мову тут доцільно вести про раціональну девіантну поведінку, яка об'єднує у собі крайню осмисленість та бездуховність девіантних вчинків осіб, які характеризуючись крайнім раціоналізмом, підраховують вигоду від своїх вчинків і діють за власними правилами поведінки [10, с. 138].

Не менше занепокоєння в плані віктимізація криміногенності стосовно шахрайства викликає і поширення в нашому суспільстві принципів так званої «подвійної моралі», що є одним зі способів усунення суперечності між необхідністю дотримання моральних норм і реальністю.

Висновки. Можна зробити висновок, що сьогодні в українському суспільстві спостерігаються тенденції до зміни ставлення самої суспільної моралі до неправди, обману у напрямку пристосування цього ставлення до реальної (в більшості негативної, і, як би це не парадоксально звучало, аморальної, асоціальної) практики людських взаємовідносин.

Розставлені нами акценти у характеристиці сучасного соціального життя дозволяють, на нашу думку, висвітлити основні соціально-психологічні риси середовища віктимізації більшості жертв шахрайства. Але ретельного дослідження потребують і соціально-психологічні властивості самих жертв цієї категорії злочинів.

На перший погляд може здатися, що дослідження жертви певного злочину у соціально-психологічному аспекті має бути якнаймасштабнішим із з'ясуванням всього розмаїття соціальних зв'язків цієї особи, характеру задіяності її у різноманітних суспільних відносинах і, відповідно, змісту всієї соціально-психологічної сфери людини, зумовленого її ставленням до оточуючого середовища. Однак, такий всеосяжний аналіз, навіть якщо і був би теоретично можливим та певною мірою корисним, являє собою дуже складне завдання для дослідника. Спробувати досягти необхідних результатів можна і вивчаючи вузьчі сфери особистості, які тісно прив'язані до характеру досліджуваного злочину.

Оскільки шахрайство є насамперед злочином корисливим (тобто, пов'язаним із заволодінням майном) і постраждала особа тут є активним його учасником (на відміну від, наприклад, крадіжки), тому й досліджувати жертву шахрайства слід, перш за все, враховуючи її економічну (власницьку, майнову) суб'єктність. Тобто, розглядати доцільно не кожен елемент структури особистості окремо, а всі їх в сукупності в тому відношенні й обсязі, який дозволяє встановити взаємозв'язок соціально-психологічних компонентів особистості з характером економічної поведінки індивіда у різних життєвих ситуаціях. Хоча і виникає ризик, що при такому підході можна втратити з поля зору деякі деталі, що стосуються соціально-психологічної сфери особистості, проте, такий прийом дозволить, не розпорошуючи увагу, глибше дослідити комплекси соціально-психологічних якостей, які найчастіше зумовлюють віктимізацію особи стосовно шахрайства.

Такий об'єкт, як економічна активність, також є досить широким. А тому, з огляду на характеристики найбільш поширених видів шахрайства, його можна умовно поділити на два більш-менш однорідних об'єкти: 1) особливості споживчої поведінки жертви і 2) характер її майнових та пов'язаних з ними немайнових відносин із близьким і віддаленим соціальним оточенням. При цьому необхідно з'ясувати, які з соціально обумовлених елементів структури особистості і яким чином впливали на вибір жертвою з-поміж багатьох інших того варіанту поведінки, що сприяв (або, навпаки, перешкодив) у певній ситуації вчиненню шахрайства стосовно неї.

Враховуючи, що особистість жертви шахрайства становить інтерес, насамперед, з точки зору її віктимного потенціалу стосовно цього злочину, в її соціально-психологічному дослідженні, окрім вже названих, можна визначити певні до-

даткові орієнтири. Це, зокрема, соціально-психологічні чинники зниження критичності, обачності особи. Саме необачна поведінка властива переважній більшості жертв шахрайства. При цьому необачність слід розглядати не лише як сутнісну (сталу) властивість особистості, але і як одну з ознак поведінки у конкретній ситуації, яка залежить з одного боку від соціального досвіду особи, її поінформованості, звичок, інших особистісних властивостей, а з іншого – від впливу елементів зовнішнього середовища, у якому потенційна жертва опиняється у конкретний момент часу.

Разом з тим, оскільки шахрайство – це корисливий злочин, що базується у багатьох випадках на використанні соціальних (в тому числі і міжособистісних) зв'язків та взаємодій, які опосередковують майнові відносини, то віктимологічного аналізу потребують також питання: а) можливих і допустимих для жертв способів набуття, збереження майнових благ та розпорядження ними; б) звичної для жертв економічної поведінки.

Таким чином, виявивши за наведеною схемою соціально-психологічні компоненти і чинники, що сприяють віктимізації жертв шахрайства, можна отримати цілком достовірний соціально-психологічний портрет потенційної жертви шахрайства, який і буде згодом використаний для зниження або й нейтралізації ризику постраждати від цього злочину.

Література

1. *Єдиний* звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820&c=edit&_c=fo#
2. *Валуїская М. Ю.* О прикладном аспекте понятия «личность преступника» / М. Ю. Валуїская // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1997. – С. 73-76.
3. *Кримінологічна віктимологія: Навчальний посібник* / Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
4. *Злобіна О., Тихонович В.* Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К.: Стило, 2001. – 238 с.
5. *Шульга М. О.* Емоційний стан суспільства як оцінка результатів практичної політики / М. О. Шульга // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). – К.: ІС НАНУ, 2001. – С. 554-567.

6. *Макеєв С. А.* Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / С. А. Макеєв // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К., 1999. – С. 214-231.

7. *Саєнко Ю. І.* Стан суспільства та динаміка його змін (попередньо концептуальні підходи) / Ю. І. Саєнко // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К., 1999. – С. 232-256.

8. *Фойницький І. Я.* Мошенничество по русскому праву: Сравнительное исследование/

И. Я. Фойницкий. – СПб.: Тип. тов-ва «Общественная Польза», 1871. – 553 с.

9. *Шур Э.* Наше преступное общество: Социальные и правовые источники преступности в Америке: Пер. с англ. / Э. Шур. – М.: Прогресс, 1977. – 326 с.

10. *Туляков В. А.* Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / В. А. Туляков. – Одесса: Юридична література, 2000. – 336 с.

К. Л. Попов

Социально-психологические ориентиры виктимологического исследования жертвы мошенничества

Статья освещает социально-психологические ориентиры виктимологического исследования жертвы мошенничества. Сквозь призму концепции динамической функциональной структуры личности проанализированы такие социально-психологические компоненты виктимности жертв мошенничества как система ценностей и экономическая активность. Определены направления дальнейшего социально-психологического исследования жертвы мошенничества.

Ключевые слова: мошенничество, жертва, виктимность.

К. Попов

Social and psychological guidelines of the victimological research of fraud victim

The article identifies the guidelines of the socio-psychological research of fraud victims. With the application of the dynamic functional structure of the individual concept, such psychosocial components of victim potential of fraud victims as a system of values and economic activities are analyzed. The directions of further socio-psychological research of fraud victims are identified.

Key words: fraud, victim, victim potential.